

VOCI TĂCUTE, POVEȘTI TRĂITE: TRAVALIUL INTERVIULUI NARATIV

Petruța TEAMPĂU

FSPAC, UBB

This work was supported by a grant of the Romanian National Authority for Scientific Research and Innovation, CNCS – UEFISCDI, project number PN-II-RU-TE-2014-4-2097.

Abstract

In this paper I discuss the potential, the advantages and the hazards of narrative interviews for social research. In the first part, I summarize my previous experience as fieldworker, interviewing mostly elderly people, while in the second part I try to encompass possible difficulties regarding my ongoing research on women in Romania. My argument touches on vital issues for any research endeavor, such as ethics, consent, confidentiality, the benefits for the respondents, the immersion of the interviewer, the reconfiguration of their relationship and the resourcefulness of this technique for collecting qualitative data. I discuss these topics in a rather subjective voice, but out of conviction that they are not exclusively limited to my experience, but should be part of a larger debate on the fate and prospects of social inquiry today.

Într-una din zile, după ce îl vizitam de ceva vreme și povesteam câteva ore zilnic pentru o serie de interviuri, materializate ulterior într-o carte¹, domnul Zachis, interviuatul meu și partenerul meu de dialog, mi-a zis, cu un nedisimulat reproș: “Ce mi-ați făcut? Știți ce-am pățit azi-noapte? M-am trezit și m-am dus la poartă cu gândul să merg la cofetăria de care v-am vorbit, și mi-am dat seama că locul ăla nu mai există de vreo șaptezeci de ani”. N-am putut să nu mă gândesc în acel moment cu câtă lipsă de delicatețe răscolim, noi, cercetătorii din științele sociale, în gândurile, amintirile, sufletul altora, după care transcriem și traducem experiențe subiective unice și inefabile în “date”. Ce risipă!

Experiența terenului antropologic la Sulina (2006-2015) a reprezentat, între altele, contextul și catalizatorul multor dileme legate de sensul, limitele și riscurile cercetării sociale. Faptul că am petrecut mult timp acolo, că am ajuns să cunosc aproape pe toata lumea (și sa fiu cunoscută, după o vreme) a schimbat de la an la an datele “terenului”. Prima carte despre Sulina, cea menționată mai sus, a apărut în 2009, după câțiva ani de teren, și a reprezentat un moment de cotitură (între altele, și pentru că mi-a deschis multe uși, mi-a înlesnit accesul la informații, dar mi-a și refuzat confortul semi-anonimatului). Au urmat alte două cărți² care au apărut ca o completare a primeia. Cartea “cu Zachis” a rămas un reper, nu doar pentru că am vândut trei tiraje și lumea încă întreabă despre ea, ci pentru că a reprezentat o premieră pentru mine. Cartea, construită ca o narațiune coerentă, este de fapt un colaj din “memoriile” lui Panait Zachis (foi A4 pe care domnul Zachis își nota de multă vreme oarecum aleator date, nume, fapte legate de perioada interbelică a Sulinei, care-i reveneau treptat în memorie), din zecile de ore de interviu realizate personal cu dânsul în vara lui 2009 și alte câteva detalii din multele interviuri pe care le-a acordat unui șir întreg de reporteri. A rezultat o “istorie trăită”, după multă muncă de editare, un volum a cărui apariție în august 2010 domnul Zachis n-a mai prins-o (plecase dintre cei vii cu doar trei luni înainte).

Tot acest demers a fost o continuă negociere între propriile mele valori etice, deontologia profesională și realitatea specifică a unui mic orașel. Domnul Zachis fusese unul dintre povestitorii Sulinei, cu o memorie remarcabilă, pe care primăria locală se baza pentru verificarea unor acte de succesiune: domnul Zachis știa cu precizie cine unde a stat, cum arăta casa, unde au plecat copiii familiei și ce face fiecare, până unde se întindea grădina și așa mai departe. Poveștile

¹ Petruța Teampău, *Sulina trăită de Panait Zachis*, Cluj-Napoca: EFES, 2010.

² *Sulina, altă lume, altă viață*, Cluj: EFES, 2011 și *Sulina fabuloasă*, Cluj: EFES, 2013.

sale le știau toți localnicii; mai mult, apărea în diverse documentare, reportaje, filmări despre Sulina. Cu toate acestea, cartea noastră a marcat un moment fără precedent: era prima dată când lucrurile pe care le știa toată lumea, când poveștile care circulau prin viu grai erau tipărite și “prezervate” într-o formă scrisă, inevitabil rigidă. Au fost voci care au contestat proprietatea domnului Zachis asupra acelor povești (“Parcă numai el știa astea, ce, bunicii noștri nu tot aici au trait?”), precum și interferența mea într-o istorie mult prea familiară și intimă (“Ce vine fata asta de la Cluj să scrie despre poveștile *noastre*?”). Dincolo de tensiunile inerente unui spațiu atât de mic (Sulina e aproape un sat), toate acestea m-au forțat să-mi formulez cel puțin câteva reflecții și întrebări.

În primul rând, pare inevitabil ca poveștile/narațiunile/amintirile liber flotante, odată tipărite, să primească o anumită rigiditate, precum și o autoritate venită din forța cuvântului scris (*scripta manent*): am asistat la o scenă pe stradă în care doi localnici se contraziceau între ei folosind ca argument cartea mea. În al doilea rând, în lumea în care trăim, lucrurile scrise au de regulă un autor. O primă dilemă personală a fost: cine este autorul acestei cărți, eu sau domnul Zachis? Sigur, această dilemă trimite la o problemă mai generală: cine este autorul interviurilor pe care le realizăm și cui îi aparține proprietatea asupra materialului rezultat? În științele sociale ni se pare cumva de la sine înțeles că cea care “face” interviul (de la ghid de interviu la obținerea consimțământului persoanei, discuția propriu-zisă, apoi înregistrarea, transcrierea, analiza etc.) este autoarea interviului. Persoana cu care vorbim este interviuat, respondent, participant sau informant (desigur, fiecare termen are propriile conotații și sugerează în bună măsură rolul atribuit celui alt într-un interviu: este el participant, este doar un informator sau este parte a unei relații strict profesionale dintre “interviewator” și “interviewat”?).

În afara spațiului mental al cercetătorului și cel deontologic al științelor sociale, lucrurile nu sunt atât de clare. Mi-am reamintit acest fapt de câteva ori în decursul terenului meu. Cel mai tensionat moment a fost cel în care un informant cheie, devenit între timp prieten de încredere și ajutor neprețuit la realizarea interviurilor, pe care le filma cu aparatul propriu, a arătat o parte din interviurile “mele”, filmate de el, altor localnici. Pentru mine a fost un moment tensionat și chiar un act de trădare. N-am reușit să-l fac să înțeleagă pe amicul meu cât de grav este pentru mine să rup (involuntar, în acest caz) promisiunea de confidențialitate: în primul rând, lucrurile pe care interlocutorii mei mi le spusese trebua să rămână în cadrul protejat al materialului brut la care

doar eu aş fi avut acces; nu le spusese public, mi le încredințaseră mie într-un context specific, cel al “interviului”. În al doilea rând, interviul reprezintă un spațiu privilegiat, în care două sau mai multe persoane își spun lucruri, își împărtășesc experiențe și gânduri în virtutea unei intimități create *hic et nunc*.

Trebuie să mărturisesc că e o experiență aparte revelația că pentru cei cu care vorbim discuția noastră nu este un *interview*, așa cum învățăm din nenumăratele manuale de metodologie. În cazul interviurilor mele în Sulina, unde majoritatea interlocutorilor mei au fost persoane în vârstă pentru că mă interesa o anumită istorie a orașului, mi-am dat seama că pentru astfel de persoane prilejul de a povesti cuiva care este genuin interesat de poveste este binevenit; nu doar pentru că cei în vârstă, care au de multe ori experiența cronică a singurătății, se bucură de prezența cuiva, dar și pentru că a vorbi, a împărtăși, a comunica este gratificant în sine. În plus, atunci când interlocutorul este tratat drept expert (și cine nu e expert când e vorba de propria viață sau propriile experiențe?) e puțin probabil să refuze un dialog. “Simplul fapt de a vorbi cu cineva care împărtășește un interes comun, este realmente interesat de opiniile tale și nu este critic la adresa ta poate fi o experiență intens gratificatoare. Interviurile nestructurate nu sunt interogatorii. Nimeni nu pune o serie de întrebări la care cineva este obligat să răspundă”³.

Un interviu este un context creat artificial în care cele două părți comunică, cu grade diferite de implicare, cu interese diferite și cu rezultate diferite; e vorba de interviewer, cel care a proiectat contextul interviului, pregătind niște întrebări și teme de discuție și care așteaptă să obțină niște informații/date utile și cel interviuat, care se poate simți agasat, timorat, încurcat de ideea de a fi întrebat, de frica de a nu ști răspunde, de întregul context al interviului. Seidman subliniază, oarecum sintetic, că “la baza unui interviu stă interesul pentru înțelegerea experiențelor altor persoane și sensul pe care acestea îl dau respectivelor experiențe”⁴. Dar dilema unui ceretător rămâne cea formulată de Knox și Burkard: “Cum să realizezi un interviu incisiv care produce date generoase și semnificative, dar în același timp să îi ajuți pe participanți să se simtă suficient de confortabil încât să poată explora în profunzime chestiuni adesea delicate cu un [interlocutor] necunoscut?”⁵. Stă în sarcina și în abilitatea interviewerului să creeze un cadru conversațional relaxat și gratificant pentru toți cei implicați, dar și să păstreze, în tot acest timp,

³ Corbin, Morse, 2003: 339.

⁴ *apud* Knox, Burkard, 2009: 2.

⁵ Knox, Burkard, 2009: 1.

suficientă detașare pentru a putea orchestra și conduce discuția în direcția interesului său: “Un interviu este un schimb. Participanții împărtășesc uneori informații intime, dar interviewerul dă ceva la schimb: un sentiment al prezenței sau acela de a fi cu participantul în poveste”⁶.

Se prea poate, precum în experiența mea cu domnul Zachis, ca interviuatul să recurgă, din comoditate, din obișnuință sau din nevoia de a se păstra pe un teren sigur, la o narațiune exersată, care a fost deja validată prin prezentarea ei în alte contexte; în acest caz, este sarcina interviewerului să “activeze producția narativă”⁷. Primele întâlniri cu domnul Zachis au stat sub semnul reluării unui repertoriu narativ cunoscut deja mie din alte interviuri/reportaje/ articole. Miza mea, cu efortul aferent, a fost de a activa această producție narativă, de a stimula puncte ale memoriei pe care jurnaliștii ahtiați după senzațional nu le intuiseră. Scriam, în introducerea volumului: “Mi-am propus să trec, împreună cu domnul Zachis, dincolo de abordarea jurnalistică, de întrebările standard și răspunsurile previzibile. M-am străduit să-l ajut să redea cât mai fidel culoarea reală a epocii, să descopere amănunte uitate, gusturi, mirosuri, nuanțe, sunete... rezultatul este o Sulina care zumzăie de viață, cu personaje interesante și întâmplări deosebite”⁸. Cu alte cuvinte, îmi propusesem să reconstruiesc prin interviuri, cu ajutorul și participarea interviuatului meu, o istorie orală sinestetică a Sulinei. Mi-am confirmat că am reușit de fiecare dată când domnul Zachis îmi spunea, în toiul interviului, arătându-mi brațul: “Uite, mi se face pielea de găină cum vă povestesc!”. Interlocutorul meu participa, cu adevărat, la povestea care se reconstruia sub ochii noștri.

Corbin și Morse subliniază implicarea emoțională a interviuatului și felul în care această implicare determină construcția narativă: “Derulând povestea, intervievații iau în considerare propriile reacții emoționale la ceea ce este dezvăluit, precum și răspunsurile verbale și nonverbale ale interlocutorului, și își adaptează povestea în consecință. Pe măsură ce se construiește încrederea, gradual se dezvoltă și povestea”⁹. Prin urmare, ce se spune/dezvăluie într-un interviu depinde în foarte bună măsură de prezența interviewerului, nu doar fizică, ci reactivă: cât de bine știe să asculte, cum reușește să stimuleze prin întrebări fluxul povestirii, cât de agreabil este ca partener de dialog și dacă izbuteste să creeze un cadru de încredere reciprocă. “Indiferent de

⁶ Corbin, Morse, 2003: 342.

⁷ *apud* Czarniawska, 2004: 51.

⁸ Petruța Teampău, *Sulina trăită de Panait Zachis*, Cluj-Napoca: EFES, 2010: 17.

⁹ Corbin, Morse, 2003: 342.

câte ori respondenții și-au spus povestea sau de cât de experimentat poate fi un intervievator, de fiecare dată când un cercetător și un respondent interacționează pentru prima dată, se marchează începutul unei noi relații. Natura dinamică a interviurilor calitative face imposibilă predicția cu precizie a ceea ce va fi spus sau împărtășit¹⁰.

În cazul unui interviu calitativ aprofundat, care poate dura destul de mult (am avut personal interviuri de la minim o oră și jumătate până la șase ore), sau poate fi repetat cu aceeași persoană, se creează o intimitate contextuală între intervievator și interviuat, o anumită atmosferă în care pot fi abordate subiecte mai mult sau mai puțin delicate. Steinar Kvale susține că “întrucât conversațiile sunt principalul mod de producere a cunoașterii în societățile noastre, modelul conversației, în special în versiunea sa cunoscută drept dialog filosofic, ar trebui să devină un model pentru interviuri. Un interviu înseamnă două persoane în căutarea cunoașterii și înțelegerii într-un efort conversațional comun”¹¹. Intervievatorul este „prezent” și implicat în tot acest timp, atent la desfășurarea discuției, atent la întrebările pe care urmează să le pună, atent la reacțiile interviuatului, atent la propriile reacții; chiar dacă aproape întotdeauna interviul este înregistrat, reportofonul nu suplinește în nici un fel rolul intervievatorului. Cineva mi-a spus la un moment dat, cu profană nonșalanță, că nu e mare lucru să faci un interviu pentru că „doar asculți” (probabil, așa cum un pictor „doar” ține pensula în mână); dealtfel, cei care cred asta sunt aceiași cu cei care cred că povestea aparține exclusiv povestitorului, iar intervievatorul se întâmplă să fie de față cu un reportofon. Or, ascultarea în contextual interviului calitativ nu este una pasivă, ci implicată și activă; cercetătorul trebuie să fie atent la posibile indicii sau sugestii care apar indirect în discuție sau la semnele de nerăbdare, iritare sau disconfort ale interlocutorului. Un interviu bun are ca efect, printre altele, și o oboseală psihică profundă a intervievatorului, combinată uneori cu sentimente generate de interacțiunea cu celălalt (milă, tristețe, iritare, simpatie etc.); toate sunt consecințe absolut normale ale unei interacțiuni umane intense. În acest caz, pretenția de obiectivitate a cercetătorului ar părea cel puțin hilară. Subiectivitatea în interviul calitativ nu este doar inevitabilă, ci de-a dreptul necesară, pentru că de relația creată între participanți depinde în bună măsură natura datelor colectate.

O prietenă apropiată mi-a spus cândva, citind trilogia sulineză: “Știi ce văd clar de tot în cartea ta? Ceva ce în experiența mea de consumator de interviuri transpare: Te vezi tu, ție îți

¹⁰ *idem*, 2003: 341.

¹¹ *apud* Czarniawska, 2004: 47.

povestesc așa. Ești tu în tălpi acolo!”. O parte din mine, cea formată parțial la școala “obiectivității științifice”, care blamează slăbiciunile, vulnerabilitățile, implicarea, afectul, adică dimensiunea umană a cercetării, a tresărit. Cealaltă parte, căreia nu-i e frică să-și asume vulnerabilitatea, profunzimea și implicit frumusețea interacțiunii umane, s-a bucurat. Cum aş putea decanta, din experiența complexă a unui interviu, frazele care vor fi publicate de relaționarea mea cu interviuatul și a lui cu mine? Pentru mine, cea care “a fost acolo”¹², povestea scrisă va fi întotdeauna completată de rememorarea contextului interviului (sunetele, culorile, lumina din ziua respectivă, privirea și gesturile interlocutorului, emoțiile mele, emoțiile lui, relația dintre noi, felul în care ne-am cunoscut, intensitatea timpului petrecut împreună și cele spuse înainte sau după ce am închis reportofonul...). Am avut privilegiul unor întâlniri speciale (să le numim convențional *interviuri*) cu oameni de la care am învățat, care m-au primit în casele lor, cu care am mâncat împreună, am comunicat, care s-au raportat la mine de cele mai multe ori cu afecțiune (probabil din cauza diferenței de vârstă), care au avut încredere să-mi împărtășească fragmente biografice și mi-au arătat fotografii de familie. Cu unii vorbesc la telefon, pe alții îi pomenesc în gând sau la liturghie. Am uitat probabil detalii sau chipuri, dar n-am uitat senzația unică a fiecărui interviu pe care l-am făcut vreodată. Cum aş putea să ignor toată această bogăție pentru că ar aduce atingere prezumției de științificitate, care-mi cere să raportez sec că am făcut “n” interviuri? Prefer să folosesc această bogăție ca resursă, să consider fiecare interviu o întâlnire și un prilej de învățare, să-mi asum subiectivitatea și s-o folosesc pentru a evalua critic munca mea și rezultatele cercetării mele. Acest lucru mă ajută și să problematizez dimensiunea etică a muncii de teren. Indiferent de delicatețea sau obtuzitatea cu care alegem să facem această muncă, recunoscând faptul că intervențiile noastre ca cercetători în lumea socială sunt mai mult sau mai puțin invazive, trebuie să fim responsabili față de respondenții noștri, atât în interacțiunea directă cu ei, cât și în interacțiunea cu datele obținute (de pildă, atunci când am publicat interviurile realizate în Sulina, știind că ele vor fi citite acolo, am încercat să cenzurez, cât am putut, detaliile care ar fi putut afecta relațiile interviuatului cu comunitatea locală sau imaginea sa de sine). În cazul domnului Zachis, care-și făcuse o profesiune de credință din a recupera memoria orașului său, proiectul nostru de a scrie o carte a fost extrem de important, cu atât mai mult cu cât i-am câștigat greu încrederea, iar domnul Zachis își asuma cu seriozitate

¹² C. W. Watson, ed. *Being there. Fieldwork in Anthropology*, London: Pluto Press, 1991.

responsabilitatea pentru povestea¹³ pe care o construiam: “Poate reușesc din câți au fost și câți m-au bătut la cap..., și pe spinarea mea au scris articole întregi și mie nu mi-au dat cinci bani. Am ajuns... spuneți-l pe nume, Ion Creangă sau Mihail Sadoveanu, povestitor... [...] Dar știu c-am stat cu hârtiile astea... Aveam un lampadar și îl dădeam jos, așa, de aia mi-am stricat ochii, și dă-i cu pixul... și gândește-te... să nu greșesc, că nu vroiam să scriu ceva ce nu-i adevărat. Că asta [cartea] o să ajungă și prin Tulcea și prin Rusia și mai sunt și acolo sulineni, și să zică: «Uite, mă, nebunii, ce scriu!»”¹⁴.

O altă problemă etică crucială este cea a consimțământului. Cât de mult trebuie sau putem să le spunem celor pe care îi studiem despre natura și scopurile cercetării noastre? După cum subliniază foarte pertinent unii autori: „consimțământul în deplină cunoștință de cauză nu este nici posibil, nici dezirabil în cercetarea etnografică sau orice alt tip de cercetare”¹⁵. Este obligatoriu să asigurăm toate informațiile cerute de către cei cu care interacționăm, dar nu întotdeauna sunt necesare informații detaliate. Totuși, cele care țin de confidențialitatea datelor sunt vitale: interlocutorii noștri au dreptul să știe în ce fel vor fi folosite informațiile furnizate de ei (dacă aceste informații vor fi citate, anonim sau nu, într-o publicație care poate fi o carte, un articol sau o prezentare de conferință). Uneori, nici cercetătorul însuși nu are toate aceste informații la momentul terenului: el poate reveni ulterior pentru obținerea consimțământului dacă vrea să publice acele date. Dimensiunea etică a interacțiunii cu cei studiați este o constantă în munca antropologică, dar uneori regulile stricte ale comitetelor de etică trebuie adaptate contextului. E greu de imaginat o situație de observație etnografică în care comportamentul celor observați să nu se modifice radical în urma unui consimțământ cerut insistent în mod formal. Un interviu bun se desfășoară asemenea unei conversații care curge de la sine; cercetătorul „știe” că e un interviu, cel interviuat „uită” uneori. Dacă uită, șansele de a oferi informație interesantă sunt mai mari, dar de asemenea și șansele de a căuta în celălalt un partener genuin de discuție și de a depăși granițele unui interviu, așa cum au fost ele proiectate de cercetător. În interacțiunea cu cei pe care-i studiem, întotdeauna există problema implicării: cât anume vrem sau trebuie să dezvăluim despre noi înșine. De pildă, dacă discutăm un anume subiect, este sau nu benefic să

¹³ În limba română, cuvântul “poveste” implică și o dimensiune fantastică, de născocire, ceva ce nu este real sau verificabil (precum în opinia unui onorabil confrate, conform căreia “interviurile calitative sunt niște povești”). E un risc pe care mi-l asum, deși folosesc termenul mai degrabă în accepțiunea de narațiune, ceva ce este împărtășit prin dialog sau comunicare de orice fel, și are o logică internă.

¹⁴ Petruța Teampău, *Sulina trăită de Panait Zachis*, Cluj-Napoca: EFES, 2010: 16.

¹⁵ Atkinson, Hammersley, 1998: 16.

dezvăluim propria opinie despre acel subiect? Mai degrabă nu, chiar dacă pentru interlocutor există această așteptare. Este, așadar, preferabil să minimizăm propria implicare, pentru a oferi ocazia interlocutorului să ne prezinte viziunea sa. Pe scurt, este datoria cercetătorului să-și controleze implicarea proprie în interacțiunea cu ceilalți, mult mai mult decât într-o conversație uzuală. Pe de altă parte, aceasta nu exclude posibilitatea empatiei: cum ar putea un cercetător rămâne „obiectiv” și neimplicat când interlocutorii săi vorbesc despre subiecte sensibile (probleme personale, moartea cuiva drag, amintiri dureroase)?

Ca regulă generală, este dificil, dacă nu chiar imposibil, ca cercetătorul să aibă un control absolut asupra felului în care este perceput de către cei studiați. Caracteristicile personale, cum ar fi cele evidente (sex, rasă, vârstă) sau cele mai puține evidente sau mai degrabă predispușe interpretării (statut social, educație, nivel de trai, proveniență) contribuie la felul în care ceilalți ne percep. Mai mult decât atât, ele influențează accesul pe care îl avem la diverse tipuri de date sau ne pot realmente bloca accesul în teren. „Există aspecte ale prezentării personale care nu se pretează la o formă de management, și acest lucru poate limita negocierea identităților în teren, iar aceste aspecte includ așa-numitele caracteristici ascrise. Cu toate că este greșit să ne gândim la efectele acestora ca fiind determinate sau fixate în mod absolut, caracteristici precum genul, vârsta, rasa și identificarea etnică pot influența relațiile cu *gate-keepers*, sponsori și ceilalți în moduri relevante”¹⁶. În fine, vârsta cercetătorului este și ea un element care poate influența culegerea datelor. Cercetătorul poate părea sau nu „credibil” unor categorii de informanți, în funcție de vârsta presupusă sau asumată. În cazul cercetării mele la Sulina, atunci când interlocutorii mei erau persoane în vârstă, relația se stabilea relativ ușor, calchiată pe un model „bunici-nepoți”. Prin urmare, pretenția de obiectivitate a cercetării este dezavuată prin simplul fapt că nu putem controla felul în care ceilalți se raportează la noi, acolo unde interviurile se desfășoară față în față, în interacțiune directă. Mergând mai departe, putem spune că nu există obiectivitate nici în modul în care receptăm informația colectată; rezultatul este de fapt un șir de selecții și câteva nivele de interpretare. Odată, pentru că selectăm din ce ni se comunică ceea ce ni se pare interesant și deturnăm discuția spre acel subiect, apoi selectăm ceea ce urmează să folosim; în al doilea rând, pentru că nu avem propriu-zis acces la gândurile oamenilor, ci la ceea ce ei aleg să ne comunice, ceea ce reprezintă deja o interpretare. Roger Säljö vorbește despre diferența crucială, dar adesea ignorată, dintre a gândi și a vorbi. “Ceea ce spun oamenii, practicile

¹⁶ Atkinson, Hammersley, 1998: 73.

lor de raportare, acestea constituie unitatea de analiză¹⁷. Prin urmare, distincția dintre gândire și comunicare este importantă. Comunicarea este cea care poate fi analizată¹⁸. În cercetarea calitativă nu „culegem” datele, conform unui idiom al științelor sociale, ci le producem, oricât de riscant ar fi termenul; mai precis, le co-producem împreună cu cei pe care îi studiem. Informația pe care o căutăm nu așteaptă în mintea respondenților noștri, ci de cele mai multe ori este rezultatul unui travaliu comun, în momentul și în contextul specific al interviului. Un al doilea nivel de interpretare este cel în care cercetătorul construiește, asamblând datele selectate conform întrebării de cercetare și cadrului teoretic asumat, o reprezentare a realității sociale. În toate aceste procese de selecție și interpretare, folosim „acele coduri și convenții cu care suntem familiarizați din propria cultură, și cu care putem asimila mai ușor ceea ce observăm. Cu alte cuvinte, ne folosim pe noi înșine și propria experiență personală ca instrument de cercetare fundamental”¹⁹. Mai precis, jonglăm cu rolurile de cercetător și instrument de cercetare; felul în care reușim să facem acest lucru implică o doză de reflexivitate, respectiv conștientizarea propriului bagaj educațional, cultural, experiențial.

Interviul nestructurat: avantaje și riscuri

Dintre toate formele de interviuri, interviul nestructurat, în forma sa interactivă, unde intervievatorul reușește să creeze un context de încredere reciprocă și intimitate și să facă din interviuat un participant care își dorește să împărtășească gândurile, experiența, amintirile sale, este, din punctul meu de vedere, cel mai interesant. Un astfel de interviu, o astfel de întâlnire între două subiectivități, nu e doar un context comunicațional unic și irepetabil, cu toate gratificațiile aferente, ci și o aventură în sine, în care pornești cu o întrebare cheie sau deschizătoare de dialog și te lași surprins de discursul care se construiește sub ochii tăi. Că intervievatorul nu poate decât intui bogăția de informații pe care o ascunde interacțiunea cu interviuatul, e de la sine înțeles; că interviuatul însuși e adesea surprins de satisfacția acestei călătorii, la capătul ei, e deja un bonus. Mi s-a întâmplat de câteva ori deja să încep interviul cu un partener de dialog reticent, ursuz și

¹⁷ Säljö, R., 1997.

¹⁸ Rivano Eckerdal, 2013: 4.

¹⁹ Watson, 1991: 4.

monosilabic și să-l încheie câteva ore mai târziu cu același interviuat, vivace, zâmbitor și recunoscător pentru ocazia de a-și fi împărtășit gândurile.

Într-un astfel de interviu, respondentul are un control mai mare asupra a ceea ce împărtășește, pe de o parte pentru că (preferabil) cercetătorul intervine mai puțin cu întrebări (sau doar cu întrebări de clarificare, acolo unde ele sunt necesare), pe de altă parte, pentru că povestea se poate derula într-un ritm propriu, natural. Acolo unde un cercetător neexperimentat se va grăbi să umple pauzele și tăcerile cu noi întrebări sau îl va grăbi pe interlocutor să treacă la alt subiect, unul cu experiență va anticipa o clarificare, o detaliere, o reformulare sau pur și simplu o necesară reaşezare a gândurilor și frazei. “Interviewatorii deștepți care nu greșesc niciodată, spune Czarniawska, își reduc interlocutorii la niște marionete care recită ceea ce interviuatorul se așteaptă”²⁰.

Ce anume face diferența dintre un cercetător și un cercetător bun? Citându-l pe Bob Stake, Patton descrie foarte pertinent ce înseamnă să fii un bun cercetător de teren: „una dintre principalele calificări ale unui cercetător calitativist este experiența. Pe lângă experiența comună de a observa și a gândi, experiența unui cercetător calitativ este aceea de a ști ce anume conduce la o înțelegere mai profundă, a recunoaște sursele bune de date, și de a testa conștient și inconștient veridicitatea observațiilor lor și robustețea interpretărilor. Acest lucru necesită sensibilitate și scepticism. Mare parte din această cunoaștere metodologică vine din munca susținută, realizată sub supervizarea critică a colegilor și mentorilor”²¹. În plus, “un bun interviuator trebuie să fie capabil să construiască relația și încrederea, să obțină informația fără să controleze fluxul informației și să o înregistreze adecvat”²². Pe lângă aceste abilități, mai sunt și calitățile personale ale interviuatorului, printre care sensibilitatea este esențială, cu atât mai mult cu cât nu poate fi învățată din niciun manual. La acestea se adaugă “autenticitatea, credibilitatea, intuiția, receptivitatea și reciprocitatea”²³.

Discutând despre interviul calitativ, Mishler traduce așa-zisele puncte slabe ale acestuia în puncte forte, subliniind ideea că interviurile sunt evenimente orale/*speech events*, adică un context specific în care se dezvoltă un discurs care este rezultatul interacțiunii dintre interviuator

²⁰ Czarniawska, 2004: 53.

²¹ Patton, 2002: 296.

²² Corbin, Morse, 2003: 346.

²³ *idem*, 2003: 346.

și interviuat. Prin urmare, materialul interviului este o construcție comună a celor două părți. O altă observație metodologică importantă este cea legată de transcrierea interviului, care nu este o “reprezentare a realității, ci o interpretare și o reprezentare a conversației, deci o transformare”²⁴. Tot Mishler ne reamintește că intervievații trebuie considerați “observatori competenți ai propriei lor experiențe și colaboratori în cercetare, prin urmare interviul este un context de învățare”²⁵.

Desigur, fiind vorba de o interacțiune de multe ori profundă, interviul narativ presupune anumite riscuri și anumite avantaje, pentru ambele părți implicate. Pentru cercetător, putem asuma că este vorba de un interes genuin în subiectul său de cercetare. Există însă și pentru participanți beneficii, pentru că, contrar imaginii pe care ne-o inspiră manualele de metodologie, respondenții nu sunt obligați să ne răspundă la întrebări. Care ar fi beneficiile unui interviu calitativ? De pildă, Hutchinson enumeră șapte potențiale beneficii ale interviului calitativ. Acestea “servesc drept catharsis, oferă recunoaștere și validare, contribuie la un sentiment al scopului, sporesc conștiința de sine, conferă un sentiment de capacitate [*empowerment*], facilitează vindecarea și oferă o voce celor care nu se fac auziți singuri sau sunt lipsiți de mijloace”²⁶. Oamenii aleg sau consimt să-și împărtășească povestea din diferite motive, dar aproape întotdeauna participarea este motivată și de beneficiile proprii (care pot fi dintre cele enumerate sau altele). “Oamenii își spun povestea ca să fie auziți”, sugera Arthur Frank²⁷. De pildă, în cazul în care povestea este cea a unei suferințe, a unei boli, iar boala “este demoralizantă, oamenii folosesc povestitul ca o modalitate de «re-moralizare» - când viața e dificilă, vorbirea servește un rol recuperativ pentru că permite indivizilor să ia distanță față de ceea ce îi amenință”²⁸.

Care sunt riscurile asumate de interviuat? Între altele, dincolo de cele legate de confidențialitate și anonimitate, sunt riscurile potențiale ale emoțiilor pe care le poate trezi un anume subiect, o anume amintire, un anume dialog, rememorarea și verbalizarea unui eveniment traumatic etc. Există subiecte inerent sensibile (cele legate de viața personală, de pierderea cuiva drag, de boală, de depărțiri etc.), dar există și un “teritoriu” delicat, unde interviuatorul trebuie să intre cu grijă, respectând intimitatea și sensibilitatea celuilalt. Dealtfel, critica feministă a

²⁴ *apud* Rivano Eckerdal, 2013: 4.

²⁵ *idem*, 2013: 6.

²⁶ *apud* Corbin, Morse, 2003: 346.

²⁷ *idem*: 346.

²⁸ *idem*, 2003: 346.

considerat paradigma tradițională a interviului, cea în care cercetătorul evolua într-o relație de putere ierarhică, drept inerent masculină, “încapsulată într-o cultură masculină și accentuând trăsături masculine, în același timp excluzând din practica interviului trăsături precum sensibilitatea, emoționalitatea și altele, considerate din punct de vedere cultural feminine”²⁹. Sub influența criticii feministe, interviul a suferit transformări metodologice, între care probabil cea mai de substanță este recunoașterea importanței pe care o are relația dintre intervievator și interviuat (care devine tot mai mult participant) și conștientizarea consecințelor acestei mutații. “«Celălalt» nu mai este un respondent distant, aseptice, cuantificat, sterilizat, măsurat, categorizat, catalogat și anonim, ci a devenit o ființă umană vie, de regulă dintr-o categorie uitată sau oprimată – un soldat negru dintr-o tabără din Vietnam sau nenumărate femei, până acum invizibile sociologic, dar finalmente înflorind în culori vii și intrând în atenție ca persoane reale, în măsura în care intervievatorul le recunoaște ca atare. De asemenea, învățând despre alții învățăm despre noi înșine. Adică, pe măsură ce îl tratăm pe celălalt drept ființă umană, noi înșine nu putem rămâne niște intervievatori anonimi, obiectivi, ci devenim ființe umane și trebuie să ne dezvăluim ca atare”³⁰. Acesta este, în fond, procesul de auto-cunoaștere facilitat de efortul de a-i cunoaște pe *ceilalți*. “Pentru a afla mai multe despre oameni, trebuie să ne reamintim să-i tratăm drept oameni, și ei își vor dezvălui în fața noastră detaliile vieții lor”³¹. Trebuie, de asemenea, să reconsiderăm posibilitățile interviului narativ, fără a-l reduce la o suită de tehnicalități din categoria «cum se face un interviu». Oakley subliniază, într-o notă ușor ludică: “a intervieva este asemenea unui mariaj: toată lumea știe ce e aia, nenumărați oameni o practică, și totuși, în spatele fiecărei uși există un univers întreg de lucruri necunoscute”³².

Cetățenia corpului: explorarea identității de gen prin interviul narativ

²⁹ Fontana Andrea and James H. Frey (1998) “Interviewing: The Art of Science”, in Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln (eds.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, London: Sage Publications, p. 65.

³⁰ *Idem*, p. 73.

³¹ *Idem*, p. 73.

³² Oakley, A. (1981) “Interviewing women: A contradiction in terms”, in H. Roberts (Ed.), *Doing feminist research* (pp. 30-61). London: Routledge & Kegan Paul, p. 41.

În cazul proiectului nostru de cercetare, aflat în stadiu incipient³³, ne propunem să analizăm, la un nivel general, congruența dintre principiile, normele și recomandările ideologice exprimate și impuse de propaganda și media comuniste și felul în care ele au fost internalizate și trăite de femei, ca experiență genizată și corporală. Această relație dintre propagandă și femei o vedem ca fiind bidirecțională, presupunând că indivizii nu sunt doar niște recipiente pasive pentru cerințele ideologice, ci negociază, cântăresc, resping și se opun acestora. Modul în care reușesc să facă aceste lucruri poate fi analizat printr-o investigație detaliată a percepției subiective a poziției lor, cu ajutorul interviurilor narrative. Asumpția noastră este că femeile au propria descriere a vieții lor în comunism, care nu trebuie în mod necesar citită, ca până acum, prin lentila ideologică a feminismului occidental (cu accent pe tripla povară a datoriei femeilor: munca domestică, slujbă și creșterea copiilor). Analiza acestor narrative ne poate ajuta să înțelegem impactul presiunii ideologice, felul în care femeile și-au conceput propriul statut civic și felul în care și-au trait cetățenia corpului și, posibil, ne poate ajuta să identificăm surse neexplorate de capacitate (*empowerment*) a femeilor.

Ca metodologie de cercetare, ne propunem să folosim interviuri narrative pentru a investiga problemele de identitate de gen, identitate socială și politică, experiențele corporale (inclusiv în relație cu reproducerea, munca, practicile de frumusețe și sexualitatea), evaluarea impactului "emancipării" asupra vieții de zi cu zi a femeilor, evaluarea subiectivă a drepturilor și obligațiilor civice de către femei. Într-o etapă ulterioară, urmărim transmiterea acestor valori și principii la generația de femei educate după comunism și comparăm femeile care au fost obiectul propagandei în '70-'80 cu femeile care au fost socializate/educate după 1989. Ne așteptăm să găsim multe caracteristici ale identității de gen comuniste și ale cetățeniei feminine încă prezente în discursul femeilor. În fine, vom încerca să estimăm consecințele posibile ale acestor surse duale de socializare (în familie și în sfera publică post-comunistă) cu care se confruntă femeile tinere care participă la viața politică din zilele noastre. Folosim din nou interviuri narrative pentru a evalua modul în care tinerele femei negociază între moștenirea și experiența mamelor lor și noile surse de identități politice și sociale disponibile pentru ele în post-comunism. Fiicele generației femeilor socializate în ultimul deceniu al comunismului (aproximativ '70 -'80s) trebuie

³³Proiect PN-II-RU-TE-2014-4-2097, cu titlul "Cetățenia corpului: emanciparea femeilor în România comunistă", 2015-2017 (director de proiect: dr. Petruța Teampau).

să fie acum în intervalul de 25-40 de ani, suficient de mature pentru a avea propriile experiențe sub regimul democrat, dar încă conectate la experiența și discursul mamelor lor.

Proiectul va aduce o contribuție semnificativă în domeniul științific și în special la domeniul studiilor de gen din România, prin utilizarea unui concept nou și cuprinzător, **cetățenie corporală**, prin explorarea unui subiect sensibil și complex: femeia și comunismul. Prin aceasta, proiectul are un potențial semnificativ de a "scoate la suprafață" noi aspecte ale cetățeniei trăite de către femei. Deși literatura de specialitate cu privire la acest subiect este destul de generoasă, accentul se pune mai degrabă pe politica regimului față de femei, și foarte puțin pe experiența trăită a cetățeniei³⁴. Ne așteptăm ca proiectul să conducă la dezvoltarea unor noi direcții de cercetare, axate pe descrieri mai atente ale problemelor de gen în contextul românesc, având ca punct de plecare datele empirice culese direct de la femei în ceea ce privește experiența lor de viață și percepția propriei cetățenii în timpul perioadei comuniste.

Stadiul actual al cercetării a arătat felul în care regimul communist a eșuat în a produce o cetățenie neutră din punct de vedere al genului; în schimb, a reîntărit rolurile de gen tradiționale ale femeilor, a subliniat rolul reproductiv al femeilor și i-a adăugat identitatea de "mamă socialistă". Publicațiile propagandistice de la sfârșitul anilor '70 relevă fluctuații subtile în discursul ideologic. Cercetarea noastră ar trebui să extindă această abordare uitându-se mai atent la felul în care femeile au primit aceste schimbări, cum au internalizat noile cerințe și cum le-au negociat, acceptat sau respins. În plus, această abordare încearcă să aducă în prim plan corpul și corporalitatea în înțelegerea experiențelor comuniste. Deși literatura este suficient de generoasă în explorarea experienței feminine a avortului în perioada comunistă³⁵, majoritatea acestor analize privesc problema avortului strict ca problemă medicală sau experiență corporală "privată" a femeilor (cu notabila excepție a lucrării lui Kilgman care pune explicit politica reproducerii în relație cu o "etnografie a statului"³⁶). De asemenea, numeroase studii despre condiția femeii în comunism accentuează identitatea de gen, dar eludează problema corporalității și a felului în care corpul a fost reinventat ideologic de către propagandă. Cu toate că corpul și genul sunt dimensiuni cruciale pentru înțelegerea relației complexe (materiale și simbolice) dintre un regim

³⁴ Miroiu, Bucur, 2009, 2015, Neaga, 2013.

³⁵ vezi Dobos (ed.), 2010.

³⁶ Kligman, Gail (2000) *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu* [Politics of duplicity. Controlling reproduction in Ceausescu's Romania], București: Humanitas.

și cetățenii săi, ele sunt de asemenea în mod fundamental politice. Puține cercetări au avut în vizor explicit cetățenia femeilor în perioada comunistă cu includerea statutului lor de gen³⁷, dar au exclus dimensiunea corporală.

Proiectul nostru propune ca toate aceste abordări să fie subsumate într-un model mai general care integrează ideologia de gen, corporalitatea și politica sub umbrela cetățeniei corpului/**embodied citizenship**. Acest concept a fost formulat destul de recent în cercetări care își propun să examineze felul în care cetățenia este corporală, genizată, rasializată și sexualizată. Una dintre implicațiile majore ale “emancipării” comuniste a femeilor pentru cetățenia corpului ar fi nu doar felul în care femeile însele au perceput reproducerea și practicile contraceptive ca parte a rolului lor de gen (și nu neapărat ca dublă povară, conform literaturii feministe), ci și felul în care femeile și-au perceput propriile roluri sociale, politice și civice și relația lor cu statul (cu un impact hotărâtor asupra recepției politicilor sociale post-comuniste). Penn și Massino subliniază că “deși oamenii din regiune erau lipsiți de drepturi politice – sau poate tocmai de aceea – identitățile lor civice s-au dezvoltat cu privire la respectul pentru alte drepturi, de la garantarea unui loc de muncă la alte tipuri de beneficii sociale, pe care le considerau universale”³⁸. Totuși, deși există o nostalgie difuză pentru presupusa securitate economică și socială a perioadei comuniste, ea nu este explicit discutată în discursul oficial post-decembrist. Anumite aspecte (mai ales legate de viața materială sau diverse traume) au fost obiect de cercetare pentru diverse proiecte de istorie orală, majoritatea orientate ideologic. Mai există încă numeroase fațete ale experienței de viață în comunism care nu au făcut obiectul unui discurs public. Felul în care femeile însele își narează retrospectiv experiența ca cetățeni comuniști și obiecte ale unei “emancipări eșuate” și cum își negociază această moștenire în noul context democratic ar putea fi veriga lipsă care să explice particula “post” din post-comunism.

Într-o cercetare din 2011, Maria Bucur-Deckard a investigat diferențele dintre generațiile de femei care au fost educate în timpul comunismului și după. Dintre concluziile sale, una este cu precădere interesantă și demonstrează încă o dată aportul unui material narativ la înțelegerea unui subiect sensibil și complex. Autoarea arată că nu doar că femeile au pus un accent deosebit pe importanța muncii lor în perioada comunismului, dar chiar foloseau termeni diferiți pentru a

³⁷ Magyari-Vincze, 2002b.

³⁸ Penn și Massino, 2009: 3.

vorbi despre diferitele tipuri de munci pe care rolul lor de gen le impunea. “Folosind acești termeni atât de precis, respondentele noastre de fapt își împărțeau povestea vieții între sfera publică și cea privată în mod conștient. Îndatoririle domestice sau familiale descrise drept «muncă» și «treabă» includeau tot, de la spălatul vaselor și ajutorul copiilor la lecții, la munca câmpului și căratul apei de la fântână. Cu alte cuvinte, aceste femei își priveau propriile contribuții la mersul gospodăriei drept îndatoriri naturalizate pe care și ele și cei din jurul lor le considerau de la sine înțelese drept munci feminine. Foarte rar aceste femei problematizau diviziunea de gen a muncilor domestice”³⁹. Pentru majoritatea femeilor intervievate, oportunitatea de a munci înafara gospodăriei, într-o slujbă plătită, precum și accesul la educație au reprezentat un factor hotărâtor în construcția identitară. Aceste femei, declarându-se mândre de realizările proprii, “vorbeau despre slujba lor ca despre ceva gratificant la nivel personal – satisfacția de a fi o ființă umană completă prin socializarea cu alte ființe adulte pe parcursul zilei, precum și satisfacția de a face ceva util pentru societate”⁴⁰. În același timp, o privire mai atentă ne arată că, de fapt, diviziunea discursivă (și practică) dintre «muncă» (domestică, neremunerată, asumată) și «lucru» (public, remunerat, în context social), operată de respondentele femei în interviurile narrative indică importanța și profunzimea impactului pe care ideologia de gen comunistă l-a avut asupra femeilor, asupra stimei lor de sine, asupra identității lor personale și în relația cu statul⁴¹. Prin urmare, putem afirma că “experiența comunistă le-a șlefuit noțiunea de cetățenie într-o manieră fundamental genizată”⁴². În plus, acest fapt are consecințe pe termen lung asupra felului în care femeile receptează, de pildă, politicile sociale ale statului și asupra așteptărilor lor din partea acestuia, ca cetățeni.

Per ansamblu, subiectul cercetării este dificil, sensibil și foarte subiectiv, dar cu atât mai important pentru înțelegerea felului în care comunismul a funcționat la firul ierbii. Originalitatea acestui efort constă în concentrarea atenției asupra narativelor individuale (cel mai adesea o abordare descriptivă) cu o descriere mai explicită a imaginii de ansamblu; mai precis, de a re-încadra experiențele corporale ale femeilor ca experiențe politice. Mai mult decât atât, înțelegerea perspectivei subiective a femeilor cu privire la drepturile și obligațiile lor, publice și private, poate oferi baza pentru un model de evaluare a "cetățeniei" femeilor în timpul comunismului, de

³⁹ Bucur-Deckard, 2011: 7-8.

⁴⁰ *idem*, 2011: 9-10.

⁴¹ *idem*, 2011: 11.

⁴² *idem*, 2011: 11.

jos în sus. Ulterior, putem evalua consecințele și impactul acestui proces prin examinarea procesului de socializare în interiorul familiei. Un astfel de demers de cercetare trebuie realizat cu minime prejudecăți ideologice (cum ar fi paradigma influentă a feminismului occidental) și într-un cadru temporal care să ne permită accesul direct la femeile care au fost socializate sau erau tinere în ultimele decade ale comunismului (acum, aproximativ în vârstă de 40-50 de ani). Referitor la potențialele riscuri, am identificat o posibilă reținere din partea femeilor în a-și împărtăși experiențele intime. Putem contracara acest risc prin realizarea cercetării cu minime prejudecăți și constrângeri ideologice, permițând și încurajând femeile să fie actorii principali în propriile povești și prin implementarea unui comportament de cercetare bazat pe reflexivitate și pe renegocierea poziției cercetătorului în raport cu persoanele intervievate. O profesiune de credință pe care mi-o asum.

BIBLIOGRAFIE

Adams L. Laura (1999) "The mascot researcher. Identity, power and knowledge in fieldwork", în *Journal of Contemporary Ethnography*, vol. 28: 4.

Atkinson Paul, Martyn Hammersley (1998) "Ethnography and Participant Observation", in Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln (eds.) *Strategies of Qualitative Inquiry*, London: Sage Publications, pp. 110-136.

Bucur, M., Miroiu M., (2015) *The parts of Democratic Citizenship*, Indiana University, *forthcoming*

Bucur-Deckard Maria (2011) *Citizenship, Gender, and the Everyday in Romania since 1945: Work and Care*, Research Paper for NCEEER, http://www.ucis.pitt.edu/nceeer/2011_825-16n_Bucur-Deckard.pdf, accesat 14.12.2014

Coffey Amanda, Paul Atkinson (1996) "Narratives and stories", *Making sense of qualitative data. Complementary research strategies*, London: Sage, pp. 54-82.

Corbin Juliet, Janice M. Morse (2003) The Unstructured Interactive Interview: Issues of Reciprocity and Risks When Dealing With Sensitive Topics, *Qualitative Inquiry*, Volume 9 Number 3, 2003, 335-354.

Czarniawska Barbara (2004) *Narratives in Social Science Research*, London: Sage

Dawson Catherine (2007) "How to conduct interviews", in Catherine Dawson (2007) *A practical guide to research methods. A user-friendly manual for mastering research techniques and projects*, Oxford: How To Books, pp. 67-79.

deMarrais Kathleen (2004) "Qualitative Interview Studies: Learning Through Experience", in Kathleen deMarrais, Stephen D. Lapan (eds.) *Foundations for Research. Methods of Inquiry in Education and the Social Sciences*, London: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 51-68.

Doboş Corina (coord.), Luciana M. Jinga, Florin S. Soare (2010) *Politica pronatalistă a regimului Ceauşescu. O perspectivă comparativă*, Ed. Polirom, 2010.

Elliott Jane (2006) "Interpreting people's stories: narrative approaches to the analysis of qualitative data", in *Using Narrative in Social Research Qualitative and Quantitative Approaches*, London: Sage Publications, pp. 36-59

Elliott Jane (2006) "Listening to people's stories: the use of narrative in qualitative interviews", in *Using Narrative in Social Research Qualitative and Quantitative Approaches*, London: Sage Publications, pp. 17-35.

Fontana Andrea and James H. Frey (1998) "Interviewing: The Art of Science", in Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln (eds.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, London: Sage Publications, pp. 47-78.

Janesick Valerie J. (1998) "The Dance of Qualitative Research Design: Metaphor, Methodolatry, and Meaning", in Norman K. Denzin, Yvonna S. Lincoln (eds.) *Strategies of Qualitative Inquiry*, London: Sage Publications, pp. 35-55.

Kligman, Gail (2000) *Politica duplicităţii. Controlul reproducerii în România lui Ceauşescu* [Politics of duplicity. Controlling reproduction in Ceausescu's Romania], Bucureşti: Humanitas.

Knox Sarah, Alan Burkard (2009) Qualitative Research Interviews, *Psychotherapy Research*, Vol. 19, No. 4-5 (July-September 2009): 566-575

Magyari-Vincze, Enikő (2002b) "Regimurile de gen și cetățenia femeilor" (Gender Regimes and Women's Citizenship), in *Prezențe feminine. Studii despre femei în România*, edited by G. Cosma – E. Magyari-Vincze – O. Pecican, Cluj: Desire Press, 2002

Massino, Jill (2007) *Engendering socialism: A history of women and everyday life in socialist Romania*, Dissertation thesis, Department of History, Indiana University, available at <http://gradworks.umi.com/32/83/3283960.html>

Neaga, Diana Elena (2013) *Gen si cetățenie in România: Între formal si substanțial, normal si normativ*. Iași: Polirom.

Oakley, A. (1981) "Interviewing women: A contradiction in terms", in H. Roberts (Ed.), *Doing feminist research* (pp. 30-61). London: Routledge & Kegan Paul.

Patton Quinn Michael (2002) *Qualitative Research and Evaluation Methods*, 3rd edition, Sage Publications.

Penn, Shana, Jill Massino (eds.) (2009) *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist Eastern and Central Europe*, New York: Palgrave MacMillan

Rivano Eckerdal Johanna (2013) "Empowering interviews: narrative interviews in the study of information literacy in everyday life settings, VOL. 18 NO. 3, sept., 2013, *Information Research*, <http://www.informationr.net/ir/183/colis/paperC10.html#.VourUv197IU>.

Säljö, R. (1997) "Talk as data and practice – A critical look at phenomenographic inquiry and the appeal to experience", *Higher Education Research & Development*, 16(2).

Teampău Petruța (2010) *Sulina trăită de Panait Zachis*, Cluj-Napoca: EFES.

Teampău Petruța (2011) *Sulina, altă lume, altă viață*, Cluj: EFES.

Teampău Petruța (2013) *Sulina fabuloasă*, Cluj: EFES.

Tisdale Kit (2004) "Being Vulnerable and Being Ethical With/in Research", in Kathleen deMarrais, Stephen D. Lapan (eds.) *Foundations for Research. Methods of Inquiry in Education and the Social Sciences*, London: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 13-30.

Watson, C. W. (ed.) *Being there. Fieldwork in Anthropology*, London: Pluto Press, 1991.